The Role of Women in the Transformation of Spatial Organization in Iranian Houses from the Late Qajar to the Early Pahlavi Period

Shakiba AZIZI

M.A. Student in Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran.

Maliheh JAVIDMEHR[1]

Assistant Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran.Student / Graduate / Assistant Professor.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Houses reflect the culture, values, lifestyles, and social relations of their inhabitants. This study examines how changes in women's social status and lifestyles were reflected in the spatial organization of selected aristocratic and affluent houses in Iran during the transition from the late Qajar to the early Pahlavi period. It addresses two questions: How were these changes reflected in domestic spatial organization? What differences and distinctive patterns emerged across the studied regions, and what factors shaped them?

The study adopts a historical-interpretive and comparative approach, drawing on historical documents, published architectural studies, and house plans. The findings suggest that changes in women's social roles and lifestyles were reflected in entrance sequences, privacy arrangements, gendered spaces, degrees of introversion, and kitchen locations. However, these transformations were neither uniform nor simultaneous across regions. Rather, they emerged through the interaction of social and cultural values with climate, livelihood, class, technology, and modernization. While some houses exhibit simpler entrance sequences and more open connections with the exterior, others retain traditional patterns of privacy and introversion. These findings are limited to the predominantly aristocratic and affluent houses examined.

Although previous studies have addressed women's social positions and Iranian domestic architecture, comparative research on regional variations during the transition from the late Qajar to the early Pahlavi period remains limited. This study addresses this gap by examining women's changing roles in relation to broader historical, social, cultural, and environmental transformations, rather than treating them as the sole or direct cause of architectural change.

Material and methods

The research combines historical interpretation with comparative spatial analysis. Historical documents, library sources, published studies, and available architectural plans were examined within the temporal and geographical contexts of the selected cases. Three criteria guided case selection: the reliability and datability of the documentation; the availability of information on women's lifestyles, social roles, privacy, or domestic spatial organization; and the comparability of relevant spatial features.

The selected buildings predominantly represent houses associated with officials, prominent families, and affluent social groups. Accordingly, the findings concern the documented cases and should not be generalized to residential architecture across all Iranian social classes.

1. **Corresponding author**, +989113744121 M.javidmehr@shahroodut.ac.ir https://orcid.org/0000-0002-3994-4100

Results and discussions

The analysis indicates that changes in women's social roles and lifestyles were reflected in several aspects of domestic spatial organization, particularly entrance hierarchies, privacy arrangements, gendered domains, introversion, and kitchen placement. In some houses, vestibules and corridors became simpler, and connections with the exterior more open. In others, hierarchical access, spatial separation, and introverted layouts persisted. Kitchen locations also varied, ranging from separate and concealed spaces to positions closer to everyday living areas.

Comparisons across regions reveal that these changes occurred at different rates and with varying intensity. The examined houses in Gilan and Khorramabad suggest greater flexibility between domestic domains, whereas those in Tabriz, Ardabil, Mazandaran, and other regions indicate the continued presence of privacy and spatial separation. These differences reflect the interaction of social and cultural norms with livelihood, climate, class structure, technological developments, and modernization.

The findings therefore suggest a multifactorial relationship between women's changing social positions and domestic spatial transformations, rather than a direct causal relationship. Spatial arrangements were shaped by broader regional and historical conditions, which influenced how changing lifestyles were accommodated within the home.

Conclusion

The study indicates that transformations in women's social roles and lifestyles during the transition from the late Qajar to the early Pahlavi period were reflected in entrance hierarchies, privacy arrangements, gendered spaces, and degrees of introversion in the examined Iranian houses. However, these changes followed different trajectories across regions, shaped by the interaction of social, cultural, economic, environmental, and technological conditions, as well as modernization processes.

The comparative analysis highlights the importance of examining domestic architecture within its specific historical and regional context. Women's changing roles constituted one dimension of architectural transformation, but their influence cannot be isolated from broader social values, class structures, livelihoods, and environmental conditions. Since the cases predominantly represent aristocratic and affluent households, further research on houses belonging to other social groups is needed to develop a more comprehensive understanding of the relationship between social change and domestic spatial organization.

Limitations and Suggestions

The predominance of aristocratic and affluent houses, together with variations in the availability and quality of historical documentation, limits the generalizability and comparability of the findings. Historical sources and published plans also provide only partial insight into women's lived experiences and the actual use of domestic spaces. Future research could address these limitations by examining houses across different social classes, conducting fieldwork in preserved or restored buildings, interviewing residents and local experts, and applying digital methods such as three-dimensional reconstruction and movement-path analysis.

Keywords

Women, Lifestyle, Qajar Period, Early Pahlavi Period, Historical-Interpretive Analysis, Elite Houses.

نقش زنان در تحول سازماندهی فضایی خانه‌های ایرانی از اواخر قاجار تا پهلوی اول

شکیبا عزیزی

دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.

ملیحه جاویدمهر[1]

استادیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.

چکیده

خانه بازتابی از فرهنگ، سبک زندگی، ارزش‌ها و عادت‌های ساکنانشان هستند و شرایط اجتماعی در هر دوره تاریخی بر شکل‌گیری آن‌ها تأثیر بسزایی داشته است. در این میان، موقعیت اجتماعی و سبک زندگی زنان، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی، می‌تواند در سازماندهی فضایی خانه‌ها بازتاب یابد؛ موضوعی که کمتر به‌صورت مستقیم در پژوهش‌های معماری موردتوجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر رابطه میان دگرگونی‌های نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان و سازماندهی فضایی خانه‌های اعیانی منتخب را در فاصله زمانی اواخر قاجار تا پهلوی اول بررسی می‌کند. درراستای هدف پژوهش، دو پرسش کلیدی مطرح شده است: (۱) تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان در اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول چگونه در سازماندهی فضایی خانه‌های اعیانی منتخب بازتاب یافته است؟ (۲) این بازتاب در مؤلفه‌های کالبدی و فضایی خانه‌های اعیانی منتخب در شهرها و مناطق موردمطالعه چه تفاوت‌ها و الگوهای متمایزی نشان می‌دهد و چه عواملی در شکل‌گیری این تفاوت‌ها مؤثر بوده‌اند؟ روش تحقیق تاریخی - تفسیری است و داده‌ها ازطریق مطالعه منابع تاریخی، اسناد و مدارک معماری و تحلیل نمونه‌های مستند خانه‌های متعلق به این دو دوره گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در نمونه‌های بررسی‌شده، تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان با تغییراتی در سلسله‌مراتب ورودی، میزان درون‌گرایی، عرصه‌های جنسیتی و جایگاه مطبخ همراه بوده است. بااین‌حال، این تغییرات در شهرها و مناطق مختلف هم‌زمان و یکسان نبوده و در تعامل با عواملی چون اقلیم، شیوه معیشت، طبقه اجتماعی و روندهای نوسازی شکل‌گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی

زنان، شیوه زندگی، قاجار، پهلوی اول، تاریخی - تفسیری، خانه‌های اعیانی.

۱. نویسنده مسئول؛ ۰۹۱۱۳۷۴۴۱۲ M.javidmehr@shahroodut.ac.ir https://orcid.org/0000-0002-3994-4100

مقدمه

خانه‌ها همواره بازتابی از فرهنگ، سبک زندگی و ساختار اجتماعی هر دوره بوده و معیاری مهم جهت ارزیابی فرم و سبک معماری به‌شمار می‌روند (آکوچکیان، یزدان فر و صحراگرد منفرد، ۱۴۰۲؛ کریم‌زاده و همکاران، ۱۴۰۳). اصول طراحی معماری در هر دوره تاریخی، بازتابی از نیازها و الگوهای رفتاری انسان است (کوتی، صابرنژاد و متین، ۱۴۰۳). سلسله‌مراتب دینی و روابط اجتماعی، سازمان فضایی خانه‌های سنتی و مدرن را شکل می‌دهند و بازتابی از تعامل میان سنت‌های محلی و پویایی‌های اجتماعی هستند (Formolly & Saraei, 2024)؛ در این میان، تغییر جایگاه زنان در خانه و جامعه از عوامل مؤثر در دگرگونی‌های فضایی سکونتگاه‌ها در چند سده اخیر بوده است (آکوچکیان، یزدان فر و صحراگرد منفرد، ۱۴۰۲). معماری خانه‌ها در دوره قاجار و دو دهه نخست پهلوی اول تحت‌تأثیر عواملی چون شرایط جغرافیایی و تحولات اجتماعی دستخوش تغییراتی چشم‌گیر شد (حق‌جو و همکاران، ۱۳۹۷) و تنوع فضایی تازه‌ای را در معماری خانه‌ها به ارمغان آورد (صالحی‌نیا و رجبعلی، ۱۴۰۳). از مهم‌ترین تغییرات اجتماعی مؤثر در این فرآیند، شیوه زندگی زنان و تغییر نگرش نسبت‌به نقش آنان در جامعه است (بیتی، جاوید و آقازاده، ۱۴۰۲؛ هادی‌پور مرادی و همکاران، ۱۴۰۲).

باوجود تأکید پژوهش‌های پیشین بر نقش زنان در شکل‌گیری فضاهای زیستی، بررسی هم‌زمان تحولات جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان و بازتاب این تحولات در سازماندهی فضایی خانه‌ها، به‌ویژه در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول و در مناطق مختلف ایران، کمتر موردتوجه قرار گرفته است. مسئلهٔ اصلی این پژوهش، بررسی چگونگی بازتاب تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان در تغییرات کالبدی و فضایی خانه‌های اعیانیِ منتخب در این دوره است. هدف، تحلیل تطبیقی خانه‌های اعیانیِ منتخب از اواخر دوره قاجار تا دوره پهلوی اول و بررسی تفاوت‌های موجود در سازماندهی فضایی آن‌ها در شهرها و مناطق مختلف است. در این راستا، پژوهش با بررسی داده‌های اجتماعی، تاریخی و معماری، در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

۱- تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان در اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول چگونه در سازماندهی فضایی خانه‌های اعیانی منتخب بازتاب یافته است؟

۲- این بازتاب در مؤلفه‌های کالبدی و فضایی خانه‌های اعیانی منتخب در شهرها و مناطق موردمطالعه چه تفاوت‌ها و الگوهای متمایزی نشان می‌دهد و چه عواملی در شکل‌گیری این تفاوت‌ها مؤثر بوده‌اند؟

پیشینه‌تحقیق

مطالعات پیشین در چهار محور اصلی دسته‌بندی شده است؛ نخست، تحولات اجتماعی مرتبط با زنان که به تغییر نقش و جایگاه آنان در تاریخ ایران می‌پردازد؛ دوم، پژوهش‌های دوره قاجار با تمرکز بر سبک زندگی و ساختار فضایی خانه‌ها؛ سوم، مطالعات دوره گذار از قاجار به پهلوی اول که دگرگونی‌های هم‌زمان در معماری، خانواده و جامعه را تحلیل می‌کنند و چهارم، تحقیقات دوره پهلوی اول که به سبک زندگی نوین، تحولات معماری و تأثیر مدرنیزاسیون بر فضای خانه می‌پردازند.

ترابی فارسانی (۱۳۹۵) با بررسی نشریات زنان از دوره مشروطه تا پهلوی اول نشان می‌دهد که موضوعاتی مانند آموزش، اشتغال، حجاب و اصلاح قوانین، در شکل‌گیری گفتمان جدیدی درباره هویت زن ایرانی نقش داشته‌اند. عاملی رضایی و همکاران (۱۴۰۰) نیز با تحلیل خاطرات زنان این دوره، فرایند بازتعریف هویت زنانه در مواجهه با سنت و مدرنیته را بررسی کرده‌اند. شیانی و زارع (۱۴۰۱) نیز در مطالعه روند توسعه اجتماعی از دوره قاجار تا پهلوی

دوم، آموزش و اشتغال را از عوامل مؤثر بر ارتقای جایگاه اجتماعی زنان دانسته‌اند. ورمقانی، سلطان‌زاده و دهباشی شریف (۱۳۹۴) تأثیر باورهای آیینی، پوشش، آموزش، ساختار قدرت و شیوه معیشت را بر رابطه میان جنسیت و فضا بررسی کرده‌اند و نجاریان (۱۳۹۴) در مطالعه خانه‌های تاریخی کاشان نشان می‌دهد که سازماندهی درون‌گرای خانه‌های قاجاری، با حفظ حریم خصوصی و تأمین آسایش ساکنان، به‌ویژه زنان، ارتباط داشته است. ارمغان، سلطان‌زاده و ایرانی بهبهانی (۱۳۹۴) نیز بازتاب حضور و نقش زنان را در فضای خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار بررسی کرده‌اند.

بخشی دیگر از مطالعات به تحولات معماری در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول اختصاص دارد. صالحی‌نیا و رجبعلی (۱۴۰۳) در بررسی خانه‌های گرگان، تغییر الگوی خانه از ساختار درون‌گرا و حیاط مرکزی به سازماندهی خطی و برون‌گرا را گزارش کرده‌اند. حاتمی و همکاران (۱۴۰۲) نیز در مطالعه خانه‌های تهران، تأثیر فرهنگ غرب، شکل‌گیری الگوهای التقاطی و حذف تدریجی حیاط مرکزی را برجسته دانسته‌اند. کاکایی و مضطرزاده (۱۴۰۰) نیز نشان داده‌اند که ورودی خانه که در دوره قاجار یکی از عناصر مهم حفظ حریم و تقویت درون‌گرایی بود، در دوره پهلوی اول اهمیت پیشین خود را تا حدی از دست داده است.

پژوهش‌های مربوط‌به معماری پهلوی اول، تأثیر مدرنیته و تغییرات اجتماعی و فناورانه بر فضای مسکونی را برجسته می‌کنند. کامی شیرازی، سلطان‌زاده و حبیب (۱۳۹۷) جابه‌جایی آشپزخانه را از فضاهای حاشیه‌ای به بخش‌های مرکزی‌تر خانه با تحولات اجتماعی و فناورانه مرتبط دانسته و کریم‌زاده و همکاران (۱۴۰۳) با تحلیل پلان‌های خانه‌های این دوره، گذار از الگوی درون‌گرا به الگوی برون‌گرا را یکی از مهم‌ترین دگرگونی‌های سازماندهی فضایی معرفی می‌کنند.

بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات در زمینه تحولات فضایی خانه‌های ایرانی، تغییرات را به تفکیک دوره‌های تاریخی (قاجار یا پهلوی اول) بررسی کرده و کمتر به دوره گذار میان آن‌ها پرداخته‌اند. ازسوی‌دیگر، نقش زنان در این تحولات اغلب به‌صورت کلی یا محدود به مناطقی خاص بوده است. براین‌اساس، پژوهش حاضر با تمرکز بر دوره گذار از اواخر قاجار به پهلوی اول، می‌کوشد چگونگی بازتاب تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان را در سازماندهی فضایی خانه‌های اعیانی منتخب بررسی و تحلیل کند. همچنین، با مقایسه نمونه‌های واقع در شهرها و مناطق مختلف، تفاوت‌های موجود در مؤلفه‌های کالبدی و فضایی خانه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری این تفاوت‌ها موردتوجه قرار می‌گیرد.

چارچوب نظری

جنسیت و معماری

معماران در معماری مسکونی اغلب بر فرم و چیدمان فضایی تمرکز می‌کنند، درحالی‌که کارکرد واقعی فضا، زمانی معنا می‌یابد که تجربهٔ کاربران در نظر گرفته شود. یکی از مسائل اساسی در این زمینه که معمولاً در طراحی فضاهای سکونتی نادیده گرفته می‌شود ارتباط میان جنسیت، تجربه و فضا است (Lakshmanan, Anbu & Noguchi 2023). مسکن باید بازتابی از نیازهای روز جامعه باشد و این امر مستلزم درنظرگرفتن نیازهای زنان و مردان به‌صورت برابر است (Kakad, 2000). جنسیت مفهومی فرهنگی-اجتماعی است و تحت‌تأثیر عواملی مانند آداب و رسوم، باورها و آموزه‌های دینی شکل می‌گیرد. همچنین، عوامل اجتماعی مانند هنجارهای رایج، شیوه معیشت، موقعیت جغرافیایی، شرایط اقتصادی و طبقه اجتماعی، در تعریف رابطه میان جنسیت

و فضـا نقـش دارنـد (ورمقانـی، سـلطان‌زاده و دهباشـی شـریف، ۱۳۹۴). تفاوت‌هـای جنسـیتی، اگرچـه مبتنـی بـر تفاوت‌هـای زیسـتی هسـتند، امـا به‌صـورت اجتماعـی، فرهنگـی و تاریخـی سـاخته شـده و طـی زمـان و مـکان تغییـر می‌یابنـد (Borden *et al*., 2002). درحالی‌کـه جداسـازی فضایـی بر اسـاس جنسـیت، از ویژگی‌هـای جوامع سـنتی بـوده، امـا فرایندهـای فضایـی و اجتماعـی به طـور جدایی‌ناپذیـری بـه هـم مرتبط‌انـد. امـروزه ایـن جداسـازی تـا حـدی کاهش‌یافتـه اسـت. احتمـالاً مهم‌تریـن دلیـل آن، ورود زنـان بـه عرصـه عمومـی و مشـارکت آن‌هـا در فعالیت‌هـای درآمـدزا اسـت (Kakad, 2000).

دو الگـوی فضایـی درون‌گـرا و برون‌گـرا در ایـران رابطـه متقابـل جنسـیت و فضـا را روشـن می‌کننـد. الگـوی درون‌گـرا بـا تفکیـک حریـم خصوصـی و عمومـی، بازتاب سـاختار پدرسـالارانه و محدودیت حضـور زنـان در عرصـه عمومـی اسـت؛ در مقابل، الگـوی برون‌گـرا بـا مرزبندی‌هـای منعطف‌تـر، بیانگـر حضـور پررنگ‌تـر زنـان در فضاهـای عمومـی می‌باشـد. بدیـن ترتیـب، سـازماندهی فضایـی خانه‌هـا به‌عنـوان سـاختار جنسـیتی عمـل می‌کنـد (Sadoughianzadeh, 2013).

تغییر نقش زنان در جامعه در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول

در دوره قاجـار، فعالیـت زنـان عمدتـاً بـه فرزنـدآوری و خانـه‌داری محـدود می‌شـد (آکوچکیـان، یزدان‌فـر، صحراگـرد منفـرد، ۱۴۰۲). بااین‌حـال، در بسـیاری از سـفرنامه‌ها و شـرح‌حال‌هایی کـه از ایـن دوره به‌ثبـت رسـیده، تغییـر تدریجـی در نقـش و تعریـف جایـگاه زن در خانـواده، به‌ویـژه از اواسـط دوره ناصـری، گـزارش شـده اسـت (ارمغـان، سـلطان‌زاده و ایرانـی بهبهانـی، ۱۳۹۴). ازجملـه عوامـل فرهنگی شـاخص در اواخـر ایـن دوره، آمـوزش زنـان، نحـوه پوشـش، باورهـای آیینـی، نفـوذ فرهنـگ غـرب و مشـارکت ایشـان در جنبش‌هـای اجتماعـی به‌ویـژه جنبـش مشـروطه اسـت (ورمقانـی، سـلطان‌زاده و دهباشـی شـریف، ۱۳۹۴). از مهم‌تریـن موضوعـات مطـرح در جنبـش مشـروطه، مسـئله موقعیـت زنـان و مطالبـات آن‌هـا بـوده اسـت (ترابـی فارسـانی، ۱۳۹۵). موقعیـت زنـان در جامعـه پـس از انقـلاب مشـروطه، بـا شـکل‌گیری جریان‌هـا و تشـکیلات زنـان نسـبت بـه گذشـته دچـار تحـول شـد (ورمقانـی، سـلطان‌زاده و دهباشـی شـریف، ۱۳۹٤) و مشـروطیت بـا ایجـاد تغییـرات فرهنگـی، زمینه‌سـاز خودآگاهـی زنـان از موقعیتشـان در جامعـه و خانـواده گردیـد و موضـوع زنـان و حقـوق مدنـی آنـان در نشـریاتی چـون شـکوفه، دانـش، زبـان زنـان و دیگـر منابـع انعـکاس یافـت (عاملـی رضایـی و همـکاران، ۱٤۰۰).

انقـلاب مشـروطه را می‌تـوان نقطـه عطفـی در تحـول جایـگاه اجتماعـی زنـان ایـران دانسـت؛ زیـرا باوجـود مشـارکت آنـان در ایـن جنبـش، محدودیت‌هـای پـس از تأسـیس مجلـس، دسترسـی زنـان بـه عرصه‌هـای عمومـی و آموزشـی را همچنـان محـدود نگـه داشـت. در ایـن میـان، تأکیـد بـر آمـوزش، اشـتغال و توانمندسـازی زنـان، از جملـه در اندیشـه و فعالیت‌هـای صدیقـه دولت‌آبـادی، و شـکل‌گیری نهادهـای مسـتقل زنـان، زمینه‌سـاز تقویـت عاملیـت آنـان در فراینـد تحـولات اجتماعـی شـد؛ ازایـن‌رو، مشـروطه را می‌تـوان آغازگـر توجـه منسـجم‌تر بـه مسـائل جنسـیتی و نقـش زنـان در توسـعه اجتماعـی ایـران دانسـت (شـیانی و زارع، ۱۴۰۱ و امیـرزاده دانـا و ارمغـان، ۱۴۰۲).

در ایـن عصـر، زنـان بـا مفاهیمی چـون دخالت در سرنوشـت خود، حقـوق زنان و لزوم سـوادآموزی در پـی به‌حاشـیه رانـدن ارزش‌هـای سـنتی ماننـد منـع آزادی و اسـتقلال زنـان بودنـد (عاملـی رضایی و همـکاران، ۱٤۰۰). در دوران قاجـار، باوجـود سـاختار مردسـالار و محدودیت‌هـای سـنتی، زنـان پیشـرو بـا تأسـیس مـدارس و انجمن‌هـای داوطلبانـه، نقـش فعالـی در آمـوزش ایفـا کردنـد و آن را ابـزاری بـرای آگاهی‌بخشـی تلقـی نمودنـد (شـیانی و زارع، ۱٤۰۱).

تجربه زنان در طبقات مختلف جامعه نشان داد که متغیرهایی چون جنسیت، طبقه اجتماعی و اعتقادات نقش مهمی در ایجاد فرصت‌های نابرابر ایفا می‌کردند. زنان طبقات پایین برای تأمین معاش وارد بازار کار شده و به‌عنوان نیروهای مؤثر در حیات اجتماعی شناخته می‌شدند. اما به‌طورکلی، باوجود فراهم آمدن برخی فرصت‌های آموزشی و اقتصادی، عدم وجود سیاست‌گذاری جنسیتی مانع از مشارکت واقعی زنان در فرایندهای تحول گردید (همان).

در دوره پهلوی نیز علی‌رغم اعطای برخی حقوق مانند حق رأی، مشارکت زنان بیشتر تبلیغاتی بود و نقش آنان در تحولات اجتماعی و سیاسی همچنان در حاشیه ماند، چرا که نبود قوانین حمایتی، مانعی برای مشارکت واقعی زنان در عرصه قدرت بود؛ بنابراین، تنها در دوران مشروطه زنان تا حدودی نقش فعالی داشتند و در دوره پهلوی اول، نقش چشمگیری در تحولات سیاسی ایفا نکردند (رفعتی‌پناه مهرآبادی، ۱۴۰۲)؛ اما در عرصه‌های مختلف اجتماعی حضوری فعال پیدا کردند و مشارکت زنان در امور و مدیریت خانه افزایش‌یافته است (آکوچکیان، یزدان‌فر و صحراگرد منفرد، ۱۴۰۲).

با روی‌کار آمدن رضاخان و سیاست‌های مدرنیزاسیون، آموزش زنان برای نخستین‌بار نهادینه شد و آنان وارد دانشگاه‌ها و عرصه تدریس شدند. زنان به‌ویژه در حوزه صنعت حضور چشمگیری یافتند، اما به‌دلیل بی‌توجهی به توسعه کشاورزی، مشارکت آن‌ها در این بخش کم‌رنگ ماند. آموزش به‌عنوان ابزار توانمندسازی به‌کار رفت، اما ساختارهای مردسالارانه پابرجا ماند و تبعیض جنسیتی تداوم یافت. علی‌رغم فعالیت انجمن‌های زنانه، کنترل دولتی مانع استقلال آن‌ها شد و اغلب نشریات و انجمن‌ها تعطیل گردیدند. دولت تغییرات قانونی در زمینه حقوق زنان اعمال کرد، اما این قوانین به‌خاطر مقاومت فرهنگی، اجرایی نشدند (شیانی و زارع، ۱۴۰۱).

نشریات زنان

از عوامل تأثیرگذار بر تغییر جایگاه و نقش زنان در جامعه، نشریات اختصاصی زنان بود و بررسی محتوای این اسناد (جدول 1) نشان می‌دهد که اولین نمونه‌ها به‌دنبال راهنمایی و افزایش ارزش اجتماعی زنان در جامعه در چهارچوب سنت بوده‌اند. پس از نشریات دانش و شکوفه، نشریه زبان زنان درپی ازبین‌بردن چهارچوب سنت در هدایت زنان نقش مؤثری ایفا کرد. نشریاتی که در سال ۱۲۹۹ راه‌اندازی شد مواضعی تندتر، جسورانه‌تر و انقلابی‌تر نسبت‌به‌قبل اتخاذ کردند و به‌سرعت درپی ارتقاء جایگاه اجتماعی زنان برآمدند. پس از این نشریات رادیکال، جمعیت نسوان وطن‌خواه و روزنامه اطلاعات با سیاست‌های متکی بر لزوم تحصیل و اشتغال زنان درراستای افزایش ارزش اجتماعی زنان کوشیدند.

جدول ۱. مهم‌ترین نشریات پردازنده به مسائل زنان. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

نام نشریه	مدیر	سال تأسیس	اهداف نشریات
دانش	خانم دکتر کحال	۱۲۸۹	نخستین نشریه شناخته‌شده زنان است با فعالیت در جهت توانمندسازی زنان در چهارچوب سنت
شکوفه	مریم عمید	۱۲۹۱	طرح مفاهیم حقوق زنان و تساوی حقوق بشر و کار زنان بیرون از خانه برای نخستین‌بار
زبان زنان	صدیقه دولت‌آبادی	۱۲۹۷	تلاش مضاعف برای خروج زنان از چهارچوب سنت
نامه بانوان	شهناز آزاد	۱۲۹۹	تأکید بر حضور اجتماعی زنان، اشتغال و تغییر لباس جهت تسهیل حضورشان در جامعه
عالم نسوان	نوابه صفوی	۱۲۹۹	
جهان زنان	آفاق پارسا	۱۲۹۹	
جمعیت نسوان وطن‌خواه	ملوک اسکندری	۱۳۰۲	تأکید بر علم‌آموزی زنان، ورزش، بالابردن سن ازدواج
روزنامه اطلاعات	عباس مسعودی (بنیان‌گذار)	۱۳۰۶	انتشار مقالات هدفمند در راستای سیاست‌های فرهنگی حکومت پهلوی جهت تقویت جایگاه اجتماعی زنان با محوریت اصلی حقوق اجتماعی، لزوم تحصیل، اشتغال، معیارهای ازدواج و نحوه پوشش

معماری دوره گذار از قاجار به پهلوی اول

اصول طراحی معماری در هر دوره از تاریخ، باید باتوجه‌به نیازهای انسان تعریف شود. به‌طورمثال در خانه‌های دوره قاجار، به‌دلیل وجود سلسله‌مراتب و رعایت حریم‌ها، امکان دسترسی مستقیم به فضاهای داخلی وجود نداشته و ساختار ورودی این خانه‌ها شامل عناصری چون پیش ورودی، هشتی، دالان و حیاط بود که این ترکیب فضایی، دید مستقیم به فضای درونی را مسدود می‌کرد (کوتی، صابرنژاد و متین، ۱۴۰۳؛ یزدان‌فر و فاریابی، ۱۳۹۹). همچنین، در برخی خانه‌ها به‌تناسب نوع مراجعان، بیش از یک ورودی تعبیه گشته و چنین تدابیری برای حفظ آسایش زنان در خانه‌ها در نظر گرفته می‌شد.

در شهرها و نمونه‌های موردمطالعه دوره پهلوی اول، میزان درون‌گرایی کاهش‌یافته و عناصر مرتبط با ارتباط خانه و فضای بیرونی اهمیت بیشتری پیدا کرده‌اند. سلسله‌مراتب ورودی در این نمونه‌ها ساده‌تر شد یا تغییر شکل یافت. درنتیجه، دسترسی به فضای داخلی خانه‌ها تسهیل گردید (کوتی، صابرنژاد و متین، ۱۴۰۳؛ کاکایی و مضطرزاده، ۱۴۰۰). به‌طورمثال در شیراز، پس از عبور از درب ورودی، بسته به شمالی یا جنوبی بودن خانه، افراد مستقیماً وارد حیاط یا راه‌پله می‌شدند. این تغییر بیانگر دگرگونی نقش حیاط از یک فضای زیست‌پذیر به فضایی صرفاً تقسیم‌کننده است (کاکایی و مضطرزاده، ۱۴۰۰).

افزایش آگاهی زنان نسبت به شرایط جامعه، دستیابی به جایگاه اجتماعی مطلوب و افزایش اعتمادبه‌نفس زنان موجب شد تا نظرات آن‌ها در ساختار قدرت خانواده اهمیت بیشتری یابد و درنهایت، این امر در سازماندهی فضایی مسکن نیز نمود پیدا کرد (بیتی، جاوید و آقازاده، ۱۴۰۲). در دوران قاجار، بانفوذ فرهنگ غرب و دگرگونی در مفهوم جنسیت، زندگی زنان دستخوش تغییراتی شد که در انتظارات آنان از فضاهای زیستی نیز بازتاب یافت. این تغییرات منجر به تحول در طراحی خانه‌های ایرانی به‌ویژه در طراحی ورودی‌ها، سازماندهی فضایی حیاط و جایگاه فضاهای مختص زنان شد (نجاریان، ۱۳۹۴).

تحولات اجتماعی از اواخر قاجار تا پهلوی اول مفاهیم حریم و محرمیت را که با جایگاه زنان در خانواده و جامعه پیوند داشت، دگرگون ساخت. در معماری درون‌گرای قاجار، مسیرهای حرکتی و فضاهای جداگانه، خلوت موردنیاز خانواده، به‌ویژه زنان را تأمین می‌کردند؛ اما در دوره پهلوی اول، گسترش شهرنشینی فضاهای عمومی‌تری چون کافه و پارک را جایگزین ساخت. افزوده‌شدن عناصر جدیدی مانند بالکن نیز نشانه‌ای از تغییر رابطه خانه و خیابان بود (علی‌اکبری، عزیزی و دهباشی شریف، ۱۴۰۲). نقشه خانه‌های دوره قاجار عمدتاً درون‌گرا و به شکل مستطیل طراحی می‌شد، درحالی‌که در دوره پهلوی اول، این الگو به سمت پلان‌های مربع و برون‌گرا تغییر یافت. در خانه‌های قاجاری، تفکیک واضحی میان فضاهای خدماتی، عمومی، خصوصی و نیمه‌خصوصی وجود داشت و در اواخر این دوره، فضای سرسرا نیز وارد پلان‌ها شد. در دوره پهلوی اول، حیاط مرکزی جای خود را به سرسرا داد و عنصر جدیدی چون هال برای ارتباط میان فضاهای مختلف به کار گرفته شد (حاتمی و همکاران، ۱۴۰۲).

در زمینه تخصیص فضا، در دوران قاجار که زنان تنها وظیفه خانه‌داری داشتند، فضای آشپزخانه به‌صورت مجزا، حاشیه‌ای و بدون دید یا ارتباط با سایر بخش‌ها طراحی می‌شد. در مقابل، اتاق‌های مربوط‌به مردان ازجمله شاه‌نشین، اغلب در موقعیت‌هایی با کیفیت‌های فضایی و بصری مطلوب قرار داشتند. اما در دوره پهلوی اول، با ورود زنان به عرصه‌های اجتماعی، آشپزخانه برای نخستین‌بار به فضای داخلی خانه منتقل شد

و جایگاه مدیریتی زنان در خانه ارتقا یافت. همچنین عرصه‌های خصوصی و عمومی کاملاً از یکدیگر تفکیک شدند و عملکرد هر فضا مشخص و محدود گردید (آکوچکیان، یزدان‌فر و صحراگرد منفرد، ۱۴۰۲).

روش تحقیق

در جهت پاسخ به پرسش‌های پژوهش، مطالعه حاضر با بهره‌گیری از روش تحقیق تاریخی-تفسیری، به استخراج و تحلیل داده‌ها از اسناد و مدارک می‌پردازد. این روش امکان تفسیر مناسب مسائل مرتبط با آثار شناخته‌شده و استنتاج واقعیت‌های مربوطبه پدیده موردمطالعه را از منابع مختلف فراهم می‌سازد (ورمقانی، سلطان‌زاده و دهباشی شریف، ۱۳۹۴).

نمونه‌های پژوهش به‌صورت هدفمند و براساس معیارهایی شامل مستند بودن بنا و امکان تاریخ‌گذاری، وجود اطلاعات قابل‌استناد درباره شیوه زندگی، نقش زنان و سازماندهی فضایی خانه، و قابلیت مقایسه مؤلفه‌های فضایی انتخاب شده‌اند. جزئیات معیارهای انتخاب نمونه‌ها در جدول ۲ ارائه شده است.

نمونه‌های مورد بررسی عمدتاً شامل خانه‌های اعیانی متعلق به رجال و طبقات متمکن می‌باشند. این خانه‌ها به‌دلیل برخورداری از سازمان فضایی پیچیده‌تر، تفکیک نسبتاً روشن اندرونی و بیرونی، تعدد فضاهای اختصاصی و وجود مستندات تاریخی، ظرفیت بیشتری برای بررسی رابطه میان جنسیت، فعالیت، حریم و سازمان فضایی دارند. بر این اساس، یافته‌های پژوهش در چارچوب این نمونه‌ها تحلیل شده و قابل‌تعمیم به تمامی خانه‌های تاریخی ایران و همه طبقات اجتماعی نیست.

همچنین نمونه‌ها از شهرهای مختلف ایران انتخاب شده‌اند تا تفاوت‌های زمانی و منطقه‌ای در فرایند تحلیل موردتوجه قرار گیرد. انتخاب نمونه‌ها بر اساس رویکرد مقایسه‌ای و نمونه‌گیری هدفمند انجام شده و محدودکردن آن‌ها به یک طبقه اجتماعی مشخص، باهدف کنترل نسبی تأثیر عوامل مداخله‌گر مانند سطح اقتصادی و منزلت اجتماعی صورت‌گرفته است. این رویکرد امکان بررسی رابطه میان تحول نقش زنان و سازماندهی فضایی خانه را در شرایط اجتماعی نسبتاً همگن فراهم می‌کند؛ زیرا سازمان فضایی خانه علاوه بر جنسیت، از عوامل دیگری همچون اقلیم، فرهنگ، اقتصاد، ساختار خانواده، فناوری و شیوه زندگی نیز تأثیر می‌پذیرد.

تحول سازمان فضایی خانه‌های ایرانی از قاجار به پهلوی اول، فرایندی تدریجی، زمینه‌مند و ناهم‌زمان بوده و قرارگرفتن نمونه‌ها در یک بازه تاریخی مشترک به معنای هم‌زمانی تحولات در شهرهای مختلف نیست. تهران به‌دلیل جایگاه سیاسی، اداری و اقتصادی خود، زودتر از بسیاری از مناطق دیگر با تحولات معماری و الگوهای جدید زندگی مواجه شد، درحالی‌که سایر شهرها متناسب با شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، ارتباطی و اقلیمی خود، مسیر و سرعت متفاوتی را طی کردند. ازاین‌رو، دوره قاجار متأخر تا پهلوی اول در این پژوهش یک بازه تاریخی مشترک تلقی شده است. انتخاب نمونه‌های چندشهری نیز برای مقایسه مسیرهای متفاوت گذار و شناسایی الگوهای مشترک و ویژگی‌های منطقه‌ای انجام شده است. در این چارچوب، تفاوت زمانی وقوع تحولات فضایی در شهرها، خود به‌عنوان یک داده تاریخی و تحلیلی در نظر گرفته می‌شود. هر نمونه ابتدا در بستر زمانی و جغرافیایی خاص خود تحلیل و سپس با سایر نمونه‌ها مقایسه شده است. این رویکرد امکان تفکیک تغییرات مرتبط با تحول نقش و جایگاه زنان را از تأثیرات اقلیمی، فرهنگی و تاریخی هر منطقه فراهم می‌کند. داده‌های پژوهش ازطریق منابع کتابخانه‌ای طبق تصویر ۱ استخراج شده و فرآیند تحقیق در پنج مرحله تبیین می‌شود.

جدول۲. معیارهای انتخاب نمونه‌های موردمطالعه. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

ردیف	معیار انتخاب	منطق و ضرورت معیار	نحوه اعمال در پژوهش حاضر
۱	تعلق قطعی بنا به دوره قاجار یا پهلوی اول	امکان بررسی تحول سازمان فضایی در یک بازه تاریخی مشخص و مقایسه‌ای را فراهم می‌کند.	نمونه‌ها دارای تاریخ ساخت یا شواهد تاریخی معتبر مربوط به یکی از دو دوره مورد مطالعه هستند.
۲	تعلق خانه به طبقه اجتماعی اشراف و اعیان	کنترل اثر تفاوت‌های اقتصادی و منزلتی بر ابعاد، تعداد فضاها، تفکیک عملکردها و پیچیدگی سازمان فضایی.	نمونه‌ها از میان خانه‌های متعلق به خاندان‌ها و گروه‌های اجتماعی برخوردار انتخاب شده‌اند.
۳	وجود اطلاعات تاریخی درباره ساکنان	برای ارتباط دادن ویژگی‌های فضایی با ساختار خانواده، نقش زنان، شیوه زندگی و جایگاه اجتماعی آنان ضروری است.	خانه‌هایی که اطلاعات تاریخی قابل‌اتکاتری درباره مالک، خانواده و نحوه سکونت در آنها وجود دارد، در اولویت قرار گرفته‌اند.
۴	قابلیت بازشناسی سازمان فضایی خانه	پژوهش بر تحول سازماندهی فضایی متمرکز است؛ بنابراین شناخت روابط میان فضاها ضروری است.	نمونه‌هایی انتخاب شده‌اند که نقشه، پلان، تصاویر، مطالعات باستان‌شناختی/معماری یا اسناد کافی برای بازسازی سازمان فضایی آنها وجود دارد.
۵	قابلیت شناسایی قلمروهای زنانه و مردانه	یکی از محورهای اصلی پژوهش، بررسی ارتباط نقش زنان با قلمروهای فضایی، حریم و تفکیک جنسیتی است.	وجود شواهد مربوط به اندرونی، بیرونی، فضاهای خانوادگی، مسیرهای دسترسی و سایر قلمروهای مرتبط با جنسیت در اولویت انتخاب بوده است.
۶	قابلیت مقایسه سازمان فضایی در دو دوره قاجار و پهلوی اول	برای شناسایی «تحول» و نه صرفاً توصیف یک وضعیت فضایی ضروری است.	نمونه‌ها به‌گونه‌ای انتخاب شده‌اند که امکان مقایسه ویژگی‌های فضایی پیش و پس از تحولات اجتماعی ـ فرهنگی دوره گذار را فراهم کنند.
۷	تنوع جغرافیایی و شهری	جلوگیری از نسبت‌دادن ویژگی‌های ناشی از اقلیم یا فرهنگ یک شهر به کل ایران و امکان تشخیص الگوهای مشترک و منطقه‌ای.	نمونه‌ها از تهران، کاشان، یزد، اصفهان، خرم‌آباد، اردبیل، بوشهر، گیلان، کرمان، مازندران و ارومیه انتخاب شده‌اند.
۸	تنوع اقلیمی	اقلیم بر جهت‌گیری، حیاط، بازشوها، سلسله‌مراتب فضایی و نحوه استقرار فضاها اثر می‌گذارد و باید از اثر جنسیت تفکیک شود.	نمونه‌ها طیفی از مناطق گرم و خشک، گرم و مرطوب، معتدل و مرطوب و سرد را پوشش می‌دهند.
۹	برخورداری از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت	امکان بررسی اینکه کدام تغییرات فضایی مستقل از زمینه محلی و کدام وابسته به فرهنگ منطقه‌ای هستند.	شهرهای واقع در مناطق مختلف فرهنگی ایران در نمونه لحاظ شده‌اند.
۱۰	حفظ نسبی ساختار اصلی بنا	تغییرات شدید پس از دوره تاریخی می‌تواند اعتبار تحلیل سازمان فضایی اولیه را کاهش دهد.	بناهایی که ساختار اصلی آنها قابل تشخیص و بازسازی است، در اولویت قرار گرفته‌اند.
۱۱	دسترسی به اسناد و منابع معتبر	تحلیل تاریخی بدون مستندات کافی ممکن است به برداشت‌های حدسی منجر شود.	منابع مکتوب، نقشه‌ها، مطالعات پیشین، اسناد تاریخی و شواهد کالبدی برای اعتبارسنجی نمونه‌ها بررسی شده‌اند.
۱۲	قابلیت استخراج شاخص‌های مرتبط با نقش زنان	نمونه باید امکان بررسی ارتباط میان فعالیت‌های زنان، حریم، دسترسی، قلمرو و سازمان فضایی را فراهم کند.	نمونه‌هایی که اطلاعات فضایی و تاریخی لازم برای تحلیل این رابطه را فراهم می‌کردند، انتخاب شده‌اند.
۱۳	امکان تحلیل تطبیقی بین نمونه‌ها	هدف، شناسایی الگوهای مشترک و تفاوت‌های منطقه‌ای است، نه مطالعه منفرد هر خانه.	نمونه‌ها به‌گونه‌ای انتخاب شده‌اند که قابلیت مقایسه در مؤلفه‌های مشترک سازمان فضایی را داشته باشند.
۱۴	کفایت تعداد و تنوع نمونه‌ها برای اشباع تحلیلی	افزایش تعداد نمونه‌ها صرفاً برای کمّیت مطلوب نیست؛ نمونه‌ها باید تنوع لازم برای شناسایی الگوهای تکرارشونده را فراهم کنند.	انتخاب نمونه تا رسیدن به تنوع و کفایت لازم برای استخراج الگوهای مشترک و متمایز انجام شده است.

گام نخست: انتخاب پایگاه‌داده علمی

با مراجعه به پایگاه اطلاعاتی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و اعمال محدودیت در گروه هنر و معماری، مجموعه‌ای از ۶۲ مجله معتبر شناسایی و پس از جستجوی اولیه و استخراج کلیدواژه‌های مرتبط، زمینه‌ای برای هدایت جستجوها فراهم گردید.

گام دوم: انتخاب کلیدواژه‌ها و تقسیم‌بندی جستجوی مقالات

پس از مطالعه مقالات اولیه و استخراج کلیدواژه‌های اصلی و فرعی پژوهش، جستجوها به پنج دسته کلی تقسیم شد:

- رویکردهای تاریخی‌اجتماعی و جامعه‌شناسی،
- معماری دوره قاجار،
- معماری دوره گذار از قاجار به پهلوی اول،
- معماری دوره پهلوی اول،
- معماری معاصر ایران (شامل دوره قاجار، پهلوی و پس از انقلاب اسلامی).



تصویر ۱. دسته‌بندی منابع روش تحقیق. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

گام سوم: گردآوری و غربال منابع علمی

درمجموع ۴۳ مقاله یافت شد که پس از ارزیابی محتوایی، منابع اصلی پژوهش از میان آنها گزینش شد. باتوجه‌به غنای ادبیات موضوع، پنج منبع انگلیسی مرتبط نیز به‌عنوان مکمل منابع فارسی انتخاب شد.

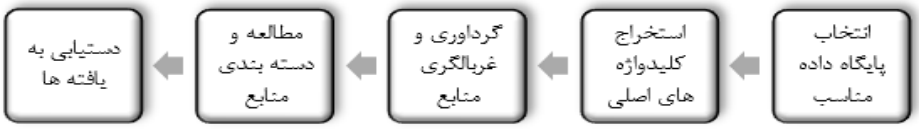
گام چهارم: مطالعه عمیق و دسته‌بندی نهایی منابع

مطالب مستخرج برای دستیابی به یافته‌های پژوهش به دو دسته کلی تقسیم شد:

- عوامل مؤثر بر نقش زنان در طراحی خانه‌ها در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول،
- بازتاب نقش زنان در تغییرات فضایی خانه‌های دوره گذار.

گام پنجم: دستیابی به یافته‌ها

تحلیل داده‌ها با به‌کارگیری روش تاریخی-تفسیری و در قالب رویکرد توصیفی انجام گرفت: محتوای منابع گردآوری‌شده بررسی و تفسیر شد تا امکان دستیابی به پاسخ پرسش‌های پژوهش فراهم شود (تصویر ۲).



تصویر۲. مراحل روش تحقیق. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

بحث و بررسی

داده‌ها با بهره‌گیری از روش تاریخی-تفسیری موردمطالعه قرار گرفته و منابع گردآوری‌شده ازلحاظ محتوایی ارزیابی و انتخاب شد تا محورهای تحلیلی مشخص شوند و امکان بررسی مقایسه‌ای میان دوره‌ها و جوامع مختلف فراهم گردد. درنهایت، یافته‌ها در دو دسته کلی تحت عناوین «مؤلفه‌های اجتماعی مرتبط با سازماندهی فضایی خانه‌ها در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول» و «بازتاب تحولات نقش و شیوه زندگی زنان در سازماندهی فضایی خانه‌ها در دوره گذار» شرح داده شده است.

مؤلفه‌های اجتماعی مرتبط با سازماندهی فضایی خانه‌ها در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول

۱- شیوه معیشت

باتوجه‌به فرهنگ و هنجارهای اجتماعی دوره قاجار، فضای درونی خانه‌ها در بسیاری از نمونه‌های بررسی‌شده به زنان و فضای عمومی خارج از خانه به مردان اختصاص داشته است. با آغاز تغییرات در جایگاه اجتماعی این گروه در جامعه، به‌ویژه از زمان انقلاب مشروطه، حضور آنان در عرصه‌های بیرون از خانه گسترش یافت و تعاملات مرتبط با کار خارج از منزل با مردان افزایش پیدا کرد. در این میان، نقش برخی زنان در تأمین معاش خانواده موجب تغییر نگرش نسبت‌به جایگاه اجتماعی آنان شد. این تغییرات در برخی نمونه‌ها با کاهش نسبی مرزهای جنسیتی در روابط اجتماعی و سازماندهی فضایی خانه‌ها هم‌زمان بوده است.

ازطرفی، شیوه معیشت در خطه‌های مختلف ایران بر شکل‌گیری تفاوت میان سازماندهی فضایی خانه‌ها در شهرهای مختلف ایران تأثیر داشته است؛ نمونه آن، خانه‌های دوره قاجار گیلان و خرم‌آباد است که به‌دلیل همکاری زنان و مردان در زمین‌های کشاورزی، زنبورداری و دامداری برای تأمین معاش زندگی، تفکیک مرزهای جنسیتی در فضای خانه‌ها کمتر دیده می‌شود. در مقابل، در شهر بوشهر، باتوجه‌به کار خانگی زنان، برای آسایش هرچه بیشتر آن‌ها و حفظ حریم، تفکیک عرصه‌های زنانه و مردانه به‌خوبی دیده می‌شود. نمونه‌های بررسی‌شده نشان می‌دهند که شیوه معیشت زنان می‌توانسته در کنار عواملی مانند فرهنگ، اقلیم و طبقه اجتماعی، در تفاوت‌های سازماندهی فضایی خانه‌ها نقش داشته باشد؛ درنتیجه نمی‌توان این تفاوت‌ها را تنها به شیوه معیشت نسبت داد.

۲- طبقه اجتماعی

در دوره گذار، طبقات اجتماعی به دو گروه اعیان و عام قابل‌تفکیک‌اند. در نمونه‌های موردمطالعه، تفاوت‌های طبقاتی در میزان تفکیک عرصه‌های خصوصی و عمومی و نحوهٔ سازماندهی فضایی خانه‌ها قابل‌مشاهده است. خانه‌های بررسی‌شده عمدتاً به اعیان، رجال و طبقات متمکن تعلق دارند؛ ازاین‌رو، مقایسه با خانه‌های طبقات عام در این پژوهش بیشتر بر اساس شواهد مطالعات پیشین انجام شده است. در خانه‌های اعیانی، به دلیل بی‌نیازی زنان از تأمین معاش، حضور مردان در نقش نان‌آور، وجود خدمه، استقرار دایه و لَله پس از تولد فرزندان و نیز رواج چندهمسری در اشراف قاجار، گرایش به جدایی‌گزینی و تفکیک عرصه‌های خصوصی و عمومی باهدف تأمین آسایش زنان تقویت می‌شد. در مقابل، زنان طبقه عام به سبب مشارکت بیشتر در فعالیت‌های اجتماعی

و اقتصادی، حضور پررنگ‌تری در عرصه‌های مشترک داشتند و این امر در سازمان فضایی خانه‌های آنان به‌روشنی مشاهده می‌شود.

۳- جایگاه اجتماعی

جایگاه اجتماعی زنان در مناطق مختلف ایران یکسان نبوده و عواملی چون باورهای فرهنگی، میزان مشارکت اجتماعی و نقش آنان در تأمین معاش بر آن تأثیرگذار بوده است. بااین‌حال، در یک جمع‌بندی از دوره گذار می‌توان گفت که در عصر قاجار، فعالیت زنان عمدتاً به خانه‌داری، فرزندآوری و شوهرداری محدود می‌شد و بارزترین جلوه حضور اجتماعی آنان، شرکت در مراسمی چون تعزیه و روضه‌خوانی بوده است.

در دوره گذار، زنان برای بهبود جایگاه اجتماعی خود تلاش‌های گسترده‌ای انجام دادند، اما ساختار مردسالار زمانه بسیاری از این تلاش‌ها را محدود کرد و حتی نقش مؤثر ایشان در رخدادهایی چون انقلاب مشروطه نادیده گرفته شد. با این‌حال، با طرح این ایده که سوادآموزی به بهبود نقش‌های خانوادگی می‌انجامد، زمینه گسترش حضور اجتماعی بیشتر فراهم شد. با ورود به دوره پهلوی، شواهد از پررنگ‌ترشدن حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی و اشتغال حرفه‌ای حکایت دارد که درنهایت منجر به افزایش نقش آنها در مدیریت امور خانه شد (آکوچکیان، یزدان‌فر و صحراگرد منفرد، ۱۴۰۲؛ محمدزاده، سلطان‌زاده و دباغ، ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱).

۴- باورها و اعتقادات

باورها و اعتقادات محلی نقش تعیین‌کننده‌ای در نگرش جوامع به جایگاه زنان داشته است. در مازندران دوره گذار، هویت درون‌گرا و تعصبات مذهبی به شکل‌گیری خانه‌های درون‌گرا و مبتنی بر حفظ حریم انجامید؛ درحالی‌که در گیلان، به سبب روابط همسایگی گسترده و شدت کمتر تعصبات، خانه‌ها اغلب برون‌گرا و با تأکید کمتر بر حریم ساخته می‌شدند.

در شیراز، گرایش به آزاداندیشی و برون‌گرایی به شکل‌گیری خانه‌هایی با حریمی متعادل و کمتر سخت‌گیرانه انجامید. درحالی‌که در کاشان، باورهای مذهبی بر ضرورت حفظ حریم تأکید داشت و این امر در سازمان فضایی خانه‌ها بازتاب یافت (پروردی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مناطق مختلف نشان می‌دهد که کالبد خانه‌های سنتی ایران در بسیاری از موارد، با باورها و اولویت‌های فرهنگی و اعتقادی ساکنان ارتباط داشته است. تفاوت‌های آشکار میان معماری مازندران و گیلان و نیز میان شیراز و کاشان، می‌تواند نشان‌دهنده تفاوت در اولویت‌های اعتقادی و شیوه‌های زندگی ساکنان و بازتاب آن‌ها در سازماندهی خانه‌ها باشد.

۵- نفوذ فرهنگ غرب

از زمان ناصرالدین‌شاه، نفوذ فرهنگ غرب زمینه بازنگری در هنجارهای سنتی، تغییر انتظارات جنسیتی و افزایش حضور اجتماعی زنان را فراهم کرد. این روند در اواخر دوره قاجار با تغییراتی در برخی عرصه‌های اجتماعی و فضایی همراه شد و در دوره پهلوی اول، هم‌زمان با گسترش معماری مدرن، در برخی نمونه‌ها با کاهش تمایز میان قلمروهای جنسیتی در خانه‌ها هم‌زمان بود.

بازتاب تحولات نقش و شیوه زندگی زنان در سازماندهی فضایی خانه‌ها در دوره گذار

۱- حریم و محرمیت

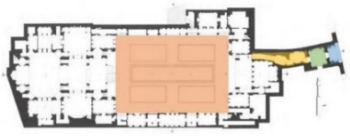
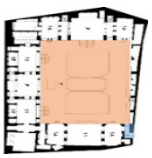
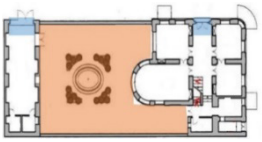
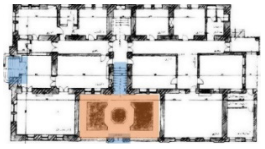
حریم و محرمیت بازتابی از باورهای مذهبی است که آرامش و امنیت زنان را در حفظ حریم آنان تعریف می‌سازد. سلسله‌مراتب دسترسی، تفکیک فضاهای خصوصی و عمومی و الگوی درون‌گرای خانه‌های سنتی، ساختار فضایی مناسب برای حفظ امنیت و آرامش زنان فراهم می‌کرد. بررسی خانه‌های دوره قاجار نشان می‌دهد که اصل محرمیت به‌طورجدی در طراحی معماری دنبال می‌شد. در مناطق مرکزی، سلسله‌مراتب ورودی،

طولانی کردن مسیر دسترسی و تعدد ورودی‌ها برای تفکیک ورودی اهالی، خدمه و مهمانان از مهم‌ترین راهکارهای حفظ حریم بودند. از اواخر قاجار، با گسترش اندیشه‌های نوگرایانه و افزایش حضور اجتماعی زنان، مفهوم محرمیت در سازمان فضایی خانه‌ها دستخوش دگرگونی شد. این روند در دوره پهلوی اول با ساده‌سازی ورودی‌ها و کاهش تنوع فضایی به بازتعریف حریم انجامید. بااین‌حال، کاهش محرمیت به معنای حذف آن نبود؛ بلکه این اصل در قالبی سازگار با شرایط اجتماعی جدید تداوم یافت و همچنان در حفاظت از حریم زنان نقش داشت (شیخ‌اکبری، سهیلی و ارمغان، ۱۴۰۰؛ طوفان، ۱۳۹۰). درواقع، این دگرگونی‌ها بر فرهنگ حریم خصوصی در مسکن ایرانی اثر گذاشته و گذار از خانه‌های سنتی به توسعه عمودیِ پر تراکم، الگوی فضایی جدیدی را شکل داده است.

۲- سلسله‌مراتب ورودی

سلسله‌مراتب ورودی باهدف تأمین محرمیت بصری شکل می‌گرفت و در عناصری چون پیش ورودی، هشتی، دالان و حیاط تجلی پیدا می‌کرد. پیرنشین‌ها نیز با ایجاد مکث و فراهم‌کردن فضایی نیمه‌خصوصی، امکان انتظار مهمان بیرون از فضای داخلی را فراهم کرده و به تقویت حریم کمک می‌کردند. کلون‌های تفکیک‌شده ورودی نیز با تولید صداهای متفاوت، تشخیص جنسیت مراجعه‌کننده و تنظیم رابطه اجتماعی را ممکن می‌ساختند. این سلسله‌مراتب در دوره پهلوی اول تدریجاً تضعیف شد (جدول ۳).

جدول ۳. سلسله مراتب ورودی. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

نام بنا	شهر	دوره	پلان	توضیحات
خانه بروجردی‌ها	کاشان	قاجار		آغاز با یک ورودی شاخص و استقرار هشتی پس از عبور از آن. اتصال هشتی به‌وسیله دالانی باریک به حیاط مرکزی، مسیری مانع دید مستقیم از بیرون به اندرونی. لایه پایانی شامل حیاط وسیع مرکزی به‌عنوان قلب خانه.
خانه مرتاض	یزد	اواخر قاجار		دارای ورودی پیچیده و چندلایه شامل آغاز با پیش‌ورودی و راه‌یابی به هشتی و دالان و سپس، حیاط مرکزی. تعبیه چند هشتی و یک حیاط کوچک در بخش‌های مختلف به‌عنوان فضای میانی جهت تأمین دسترسی به فضاهای اصلی و تقویت حریم خصوصی.
خانه حاج حسن غفوری (قزوینی‌ها)	اصفهان	قاجار		سلسله‌مراتب ورودی این خانه توسط پیش ورودی، دالان، هشتی و حیاط کامل می‌شود.
خانه دستمالچی	کاشان	پهلوی اول		ورودی تنها شامل فضای ورودی و حیاط مرکزی: تضعیف سلسله‌مراتب در خانه‌های دوره پهلوی ازجمله این خانه.
خانه متین دفتری	تهران	پهلوی اول		سلسله‌مراتب ورودی شامل دو ورودی متمایز و یک حیاط شاخص.
خانه پروفسور عدل	تهران	پهلوی اول		سلسله‌مراتب ورودی شامل فضاهای ورودی و حیاط و نبود هشتی و دالان به‌عنوان دو عنصر مهم سلسله‌مراتب ورودی در سازماندهی فضایی.

راهنما	ورودی	هشتی	دالان	حیاط

با وجود تأثیر عوامل کالبدی، اقلیمی و بافت شهری بر شکل‌گیری سلسله‌مراتب ورودی، نقش مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی به‌ویژه مفهوم محرمیت و جایگاه زنان در شکل‌گیری و تداوم این الگو قابل‌توجه است. در تبریز، در هر دو دوره قاجار و پهلوی اول، ورودی خانه‌ها همچنان ساختاری سلسله‌مراتبی و تفکیک‌شده دارد و با تأکید فرهنگی و مذهبی بر حفظ محرمیت هم‌خوانی نشان می‌دهد. در نمونه‌های بررسی‌شده در گیلان، به دلیل حضور فعال زنان در فعالیت‌های معیشتی و اجتماعی، تفکیک فضایی شدت کمتری دارد. در شیراز نیز ورودی خانه‌ها در دوره قاجار درون‌گرا است، اما با نزدیک‌شدن به پهلوی اول، در نمونه‌های موردمطالعه به‌تدریج به‌سوی برون‌گرایی حرکت می‌کند (کاکایی و مضطرزاده، ۱۴۰۰؛ کوتی و همکاران، ۱۴۰۲؛ حاجی‌قاسمی، ۱۳۷۵؛ حاجی‌قاسمی، ۱۳۷۷؛ حاجی‌قاسمی، ۱۳۸۳؛ تولایی، ۱۳۹۴).

۳-عرصه‌های جنسیتی

در خانه‌های دوره قاجار، به دلیل باورهای مذهبی و ضرورت حفظ حریم برای آسایش زنان، مرزبندی میان عرصه‌های جنسیتی اهمیت بالایی داشته است. در اکثر نمونه‌های بررسی‌شده، تفکیک کامل فضاهای زنانه و مردانه به‌روشنی قابل‌مشاهده است و ارزش‌گذاری فضاها نیز ازطریق جای‌گیری و تزیینات متفاوت انجام می‌گرفت. بااین‌حال، از اواخر قاجار و هم‌زمان با تغییر جایگاه اجتماعی زنان، در برخی خانه‌ها روند اشتراک بیشتر عرصه‌های جنسیتی و گسترش فضاهای زنانه در خانه‌ها مشاهده می‌شود. ورود معماری مدرن و تغییر نگرش‌ها در دوره پهلوی اول، قلمروهای جنسیتی را که در معماری سنتی با جدایی روشن فضاهای زنانه و مردانه تعریف می‌شدند، به‌تدریج کم‌رنگ کرد و فضای نشیمن نقش رابط و اتصال‌دهنده بخش‌های مختلف خانه را برعهده گرفت. این تحول می‌تواند بازتابی از تغییرات اجتماعی و کاهش نسبی تمایزهای فضایی میان زنان و مردان در ساختار خانواده باشد.

۴- تغییر درون‌گرایی به برون‌گرایی

اصل «درون‌گرایی» که محمدکریم پیرنیا آن را از اصول بنیادین معماری ایرانی می‌داند، ریشه در نگرش فرهنگی ایرانیان به حریم خانواده، آرامش و گسست از فضای بیرون دارد. این اصل در خانه‌های قاجاری به‌روشنی نمود می‌یابد (پیرنیا و معماریان، ۱۳۹۷). حیاط مرکزی، دیوارهای بلند، سلسله‌مراتب دسترسی و حذف دید مستقیم از معبر به داخل خانه، درراستای تقویت درون‌گرایی طراحی می‌شدند. با ورود به دوره پهلوی اول و تأثیر جریان‌های مدرنیزاسیون، اصل درون‌گرایی در خانه‌های شهری در برخی شهرها و نمونه‌های موردمطالعه به‌تدریج کم‌رنگ شد. نماهای بازتر، حضور پنجره‌ها در جداره‌های مشرف به خیابان و تغییر جایگاه حیاط از مرکز به حاشیه، نشانه‌هایی از تغییر نگاه به رابطهٔ خانه و شهر بودند. این تحول، با دگرگونی در سبک زندگی، افزایش تعامل با فضای بیرونی و تغییر تدریجی شیوه‌های تأمین حریم همراه بود؛ بااین‌حال، در همه شهرها و نمونه‌ها به یک شکل و در یک زمان رخ نداده است.

۵- مطبخ

باتوجه‌به این که فضای مطبخ یک عرصه زنانه شناخته می‌شود، نگرش و نقش زنان در جوامع مختلف می‌تواند در محل قرارگیری، شیوه استفاده و میزان دسترسی به آن بازتاب یابد. در جدول ٤ به بررسی مفاهیم کلیدی شامل نوع دسترسی و ارتباط فضایی و سطح حفظ حریم و آسایش زنان برای مطبخ‌ها به‌شرح ذیل پرداخته شده است:

۱) مفهوم نوع دسترسی و ارتباط مطبخ با سایر فضاها میزان پیوستگی یا جدایی مطبخ از عرصه‌های زندگی روزمره (نشیمن، حیاط، بیرون) را نشان می‌دهد.

۲) مفهوم سطح حفظ حریم و آسایش زنان در مطبخ چگونگی تأمین محرمیت، کنترل دید،

و آسایش حرارتی/عملکردی زنان را تحلیل می‌کند.

گزینش شهرهای نامبرد در جدول ٤، براساس ملاحظات پژوهشی مشخصی صورت گرفته است. این شهرها از یک سو بازتاب تنوع اقلیمی و جغرافیایی کشورند و از سوی دیگر، تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی این شهرها امکان بررسی الگوهای متنوع استقرار مطبخ را فراهم می‌کند. همچنین، دسترسی به منابع معتبر و مطالعات مستند از عوامل مهم در انتخاب آن‌ها بوده است (کامی‌شیرازی، سلطان‌زاده و حبیب، ۱۳۹۷؛ محمدزاده، سلطان‌زاده و دباغ ، ۱٤۰۲ ؛ مهری، سهیلی و ذبیحی، ۱٤۰۰؛ هادی‌پور مرادی و همکاران، ۱٤۰۲؛ ورمقانی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۷؛ یزدان‌فر و فاریابی، ۱۳۹۹).

جدول ۴ . مقایسه نوع دسترسی، ارتباط فضایی و حفظ حریم و آسایش زنان در مطبخ خانه‌های منتخب دوره قاجار تا پهلوی اول. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵ .

دوره	شهر	ویژگی‌های مطبخ	نوع دسترسی و ارتباط مطبخ با سایر فضاها	سطح حفظ حریم و آسایش زنان در مطبخ
قاجار	خرم‌آباد	**انعطاف‌پذیری محل پخت‌وپز متناسب با فصل** استفاده از تژگاه در فضای باز در فصول سرد و مطبخ سرپوشیده در سایر فصول؛ ارتباط مطبخ با دیگر عرصه‌های خانه.	**انعطاف‌پذیر و سیال** مطبخ فصلی (حیاط/فضای سرپوشیده)؛ ارتباط مستقیم با سایر عرصه‌های خانه	**حریم مشارکتی** پنجره رو به حیاط؛ امکان دید و کنترل بدون انزوای کامل؛ تأمین آسایش از طریق جابه‌جایی و انعطاف‌پذیری فصلی
	اردبیل	**استقرار مطبخ در زیرزمین و حفظ حریم** دسترسی مستقل و غیرمستقیم؛ امکان نظارت زنان بر فضای بیرون؛ محدودیت دید افراد غریبه	**دسترسی پنهان و جداگانه** ورودی غیرمستقیم؛ استقرار مطبخ در زیرزمین؛ انزوا از فضای اصلی خانه	**حریم حداکثری با آسایش بصری** دید یک‌سویه زنان به بیرون؛ محدودیت دید افراد غریبه به داخل؛ امکان کنترل فرزندان؛ آسایش در شرایط محرمیت کامل
	بوشهر	**استقرار مطبخ در گوشه حیاط** ارتباط مستقیم با حیاط؛ فقدان بازشو به فضای بیرون	**ارتباط محدود به حیاط** فقدان دسترسی به فضای بیرون؛ ارتباط صرفاً با فضای باز خصوصی	**حریم ساده اما مؤثر** فقدان دید از بیرون؛ تأمین آسایش از طریق استقرار مطبخ در کنج حیاط و دور از نگاه نامحرم
	گیلان	**فقدان مکان ثابت برای مطبخ** جابه‌جایی محل آشپزی متناسب با فصل و آسایش؛ ارتباط با سایر فضاهای خانه	**بدون تثبیت فضایی** مطبخ سیار؛ یکپارچه با فضای زندگی	**حریم غیررسمی** اولویت آسایش زنان در کنار انعطاف‌پذیری و همکاری؛ پرهیز از تفکیک سخت‌افزاری و فضایی
	کرمان	**استقرار مطبخ در گوشه حیاط یا زیرزمین** حفظ حریم؛ امکان نظارت زنان بر فضای بیرون؛ آغاز تحول عمده از دوره پهلوی دوم	**دسترسی ترکیبی** استقرار در حیاط با امکان ارتباط باز؛ استقرار در زیرزمین با تأکید بر انزوا	**حریم قابل‌کنترل** امکان مشاهده فضای بیرون بدون قرارگرفتن در معرض دید؛ تداوم الگوی آسایش سنتی
گذار	مازندران	**جدایی مطبخ از فضای اصلی خانه در دوره گذار** تغییر الگوی استقرار مطبخ در خانه	**جدایی کامل از فضای اصلی** مطبخ مستقل؛ احتمال استقرار در حیاط یا خارج از کالبد اصلی خانه	**کاهش حریم و آسایش** جدایی مطبخ از خانه؛ کاهش امکان کنترل زنان بر فرزندان؛ افزایش احتمال مواجهه با رفت‌وآمد افراد نامحرم در صورت استقرار نامناسب؛ گذار ناقص
پهلوی	ارومیه	**هم‌جواری مطبخ و نشیمن** الگوی مشاهده‌شده در خانه‌های دوره پهلوی اول ارومیه	**پیوند با فضای نشیمن** استقرار مطبخ در مجاورت عرصه عمومی‌تر خانه؛ تحول نسبت به الگوی زیرزمین در خانه‌های قاجاری	**حریم کاهش‌یافته اما آسایش مدرن‌تر** نزدیکی به نشیمن نشان‌دهنده ارزش‌یابی نقش زن، اما احتمال دید بیشتر از سوی مهمانان
	کلی	**تغییر جایگاه مطبخ در پی ورود فناوری‌های جدید** حذف تدریجی حوض با گسترش لوله‌کشی؛ انتقال مطبخ از کنج به فضای اصلی با ورود گاز؛ افزایش ارزش عرصه‌های زنانه درپی تغییر نگرش	**از انزوا به مرکزیت** انتقال مطبخ از کنج حیاط یا زیرزمین به درون پلان؛ مجاورت با فضاهای اصلی خانه	**حریم مبتنی بر ارزش‌گذاری نوین** گذار از پنهان بودن به تجهیز و قابل‌مشاهده بودن مطبخ؛ بازتعریف آسایش زنان متأثر از مدرنیته و تغییر جایگاه اجتماعی آنان

بحث و جمع‌بندی

نتایج بررسی نوع دسترسی و ارتباط مطبخ با سایر فضاها نشان می‌دهد که سازمان فضایی این بخش در دوره قاجار، طیفی از ارتباط نسبتاً انعطاف‌پذیر با دیگر فضاهای خانه در نمونه‌های خرم‌آباد و گیلان تا دسترسی محدودتر و جداگانه در بناهای اردبیل و بوشهر را در بر می‌گیرد. در دوره گذار و در اقلیم مازندران، این ارتباط با تغییراتی در میزان پیوستگی مطبخ با سایر فضاها و سطح حریم خانه همراه شده است. اما در دوره پهلوی اول، در برخی نمونه‌ها روند عمومی الگوها ازجمله ارومیه، به سمت هم‌جواری مطبخ با نشیمن و حرکت به‌سوی مرکزیت خانه متمایل می‌گردد. این تغییر را می‌توان در پیوند با دگرگونی‌های اجتماعی، تغییر شیوه زندگی و ورود تدریجی فناوری‌های جدید بررسی کرد؛ با این‌حال، از داده‌های موجود نمی‌توان آن را صرفاً نتیجه تغییر جایگاه اجتماعی زنان دانست.

هم‌راستا با این تحولات، یافته‌های مربوط به سطح حفظ حریم و آسایش زنان در مطبخ نشان می‌دهد که در عصر قاجار، آسایش کاربران اغلب در گرو حفظ حریم و محدودکردن دید مستقیم در مناطقی چون اردبیل، کرمان و بوشهر تأمین می‌شده و یا در مواردی مانند گیلان و خرم‌آباد با انعطاف مشارکتی همراه بوده است. در دوره گذار مازندران، اگرچه برخی مؤلفه‌های حریم سنتی دستخوش تغییر می‌شود، اما آسایش مدرن هنوز جایگزین آن نگردیده است. در دوره پهلوی اول، در برخی نمونه‌ها، مفهوم آسایش از تأکید صرف بر پنهان بودن فضا به‌سوی توجه بیشتر به کارکرد، تجهیزات و ارتباط مطبخ با دیگر فضاهای خانه حرکت می‌کند؛ رویکردی که می‌تواند با تغییر نگرش نسبت به نقش زنان و دگرگونی شیوه زندگی در این دوره مرتبط باشد.

درمجموع می‌توان گفت تحول سازمان فضایی خانه در گذار از قاجار به پهلوی اول را نمی‌توان صرفاً حاصل یک عامل منفرد دانست؛ بلکه این تحول در تعامل با دگرگونی‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و جنسیتی شکل‌گرفته است. در این میان، تغییر نقش و جایگاه زنان ازطریق تغییر الگوی فعالیت، حضور، حریم، دسترسی و روابط خانوادگی در بازسازماندهی فضای خانه بازتاب یافته است. بررسی تطبیقی نمونه‌های شهری نیز نشان می‌دهد که این رابطه در زمینه‌های مختلف، با شدت و زمان‌بندی متفاوت ظاهر شده و صرفاً به هم‌زمانی تاریخی محدود نیست؛ بنابراین، پژوهش حاضر مدعی اثبات رابطه علّی مستقیم نیست، بلکه با اتکا به شواهد تاریخی و کالبدی، رابطه تبیینی و نقش مؤثر تحول جایگاه زنان در تغییر سازمان فضایی خانه را بررسی و تبیین می‌کند.

نتیجه‌گیری

خانه‌ها بازتابی از فرهنگ، سبک زندگی، ارزش‌ها و عادت‌های ساکنانشان هستند و شرایط اجتماعی در هر دوره تاریخی بر شکل‌گیری خانه‌ها تأثیر بسزایی داشته است. در بررسی تغییرات فضایی خانه‌ها از دوره قاجار به پهلوی اول نیز نمی‌توان از نقش متغیرهای اجتماعی، به‌ویژه تحولات مربوط به جایگاه زنان، چشم‌پوشی کرد. اگرچه عوامل متعددی در دگرگونی ساختار و سازمان فضایی خانه‌ها دخیل بوده‌اند، شواهد موجود نشان می‌دهد که تغییر در نوع حضور و نحوهٔ کنش زنان در خانه و جامعه، در کنار عواملی مانند اقلیم، طبقه اجتماعی، فناوری و روندهای نوسازی، با تغییراتی در میزان تفکیک فضایی بر اساس جنسیت و بازتعریف برخی مرزهای پیشین خانه‌ها همراه بوده است.

باتوجه‌به محسوس‌بودن دگرگونی‌های کالبدی خانه‌ها در دوره گذار از قاجار به پهلوی اول، در پاسخ به پرسش نخست پژوهش، بررسی نمونه‌های موردمطالعه نشان می‌دهد که تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی

زنـان، در کنار سـایر تغییرات اجتماعـی و فرهنگی، در برخـی مؤلفه‌هـای سـازماندهی فضایـی خانه‌هـای اعیانـی منتخـب بازتـاب یافتـه اسـت؛ به‌ویـژه در سلسـله‌مراتب ورودی، عرصه‌هـای مرتبـط بـا حریـم و محرمیـت، تفکیـک فضاهـای جنسـیتی و میـزان درون‌گرایـی خانه‌هـا. در برخـی نمونه‌هـا، هشـتی، دالان و پیـش ورودی ساده‌تر شـده یـا نقـش پیشـین خـود را در سلسـله‌مراتب دسترسـی از دسـت داده‌انـد؛ بـا ایـن حـال، ایـن تغییـر در همـه شـهرها و خانه‌هـا به‌صـورت یکسـان و هم‌زمـان رخ نـداده اسـت. همچنیـن، در شـماری از خانه‌هـای شـهری دوره پهلـوی اول، کاهـش نسـبی درون‌گرایـی و توجـه بیشـتر بـه ارتبـاط خانـه بـا فضـای بیرونـی مشـاهده می‌شـود، درحالی‌کـه در برخـی مناطـق، الگوهـای مرتبـط بـا حریـم و درون‌گرایـی همچنـان تـداوم داشـته‌اند. براین‌اسـاس، می‌تـوان گفـت تحـولات اجتماعـی زنـان در سـازماندهی فضایـی خانه‌هـا بازتـاب یافتـه اسـت، امـا ایـن بازتـاب را نمی‌تـوان به‌عنـوان اثـر مسـتقیم و منفـرد زنـان بـر شـکل خانـه تفسـیر کـرد؛ زیـرا عوامـل اجتماعـی، فرهنگـی، اقلیمـی، اقتصـادی و فناورانـه نیـز در شـکل‌گیری این تغییـرات دخیـل بوده‌انـد.

در خصـوص پرسـش دوم پژوهـش، مقایسـه خانه‌هـای موردمطالعـه نشـان داد کـه بازتـاب تحـولات نقـش و جایـگاه و شـیوه زندگـی زنـان در مناطـق مختلـف ایـران یکسـان نبـوده اسـت. در برخـی جوامـع، حتـی در دوره قاجـار، باوجـود محدودیت‌هـای اجتماعـی موجـود بـرای حضـور زنـان، نوعـی انعطـاف در سـازمان فضایـی خانه‌هـا دیـده می‌شـود و فضاهـا الزامـاً بـر اسـاس تفکیـک شـدید جنسـیتی سـازمان نیافته‌انـد. در مقابـل، در برخـی مناطـق، تـداوم الگوهـای مرتبـط بـا حفـظ حریـم و تفکیـک فضایـی، حتـی در دوره پهلـوی اول نیـز مشـاهده می‌شـود. بااین‌حـال، بایـد توجـه داشـت کـه نمونه‌هـای بررسی‌شـده عمدتـاً بـه خانه‌هـای اعیانـی و متعلـق بـه رجـال و طبقـات متمکـن اختصـاص دارنـد. ازایـن‌رو، تفاوت‌هـای مشاهده‌شـده در سـازماندهی فضایـی، حریـم، عرصه‌هـای جنسـیتی و سلسـله‌مراتب ورودی، بیشـتر بازتـاب شـرایط اجتماعـی و شـیوه زندگـی این گروه‌هاسـت و نمی‌تـوان آن را بـدون بررسـی شـواهد بیشـتر بـه خانه‌هـای سـایر طبقـات اجتماعـی تعمیم داد. ایـن تفاوت‌هـا در مؤلفه‌هایـی ماننـد میـزان سلسـله‌مراتب ورودی، شـدت درون‌گرایـی، نحـوۀ تفکیـک عرصه‌هـای زنانـه و مردانـه و رابطـۀ خانـه بـا فضـای بیرونـی قابل‌مشـاهده اسـت. از ایـن‌رو، گـذار از الگوهـای درون‌گـرا و تفکیک‌شـده بـه سـازماندهی برون‌گـرا، نـه در همـه مناطـق و نـه در یـک زمـان واحـد رخ داده اسـت؛ بلکـه مسـیر ایـن تغییـرات بـا شـرایط اجتماعـی و فرهنگـی، شـیوه معیشـت، طبقـه اجتماعـی، اقلیـم و روندهـای نوسـازی در هـر منطقه ارتبـاط داشـته اسـت.

بنابرایـن، یافته‌هـای پژوهـش نشـان می‌دهـد کـه شـهرها و مناطـق موردمطالعـه، الگـوی واحـدی از تحـول فضایـی را دنبـال نکرده‌انـد؛ بلکـه هـر منطقـه، متناسـب بـا شـرایط تاریخـی، اجتماعـی و محیطـی خـود، ترکیبـی متفـاوت از تـداوم الگوهـای سـنتی و تغییـرات جدیـد را نشـان می‌دهـد. جـدول ۵ مؤلفه‌هـای اصلـی مورداسـتفاده بـرای تحلیـل تطبیقـی نمونه‌هـا، شـامل سلسـله‌مراتب ورودی، درون‌گرایـی، عرصه‌هـای جنسـیتی و حریـم را ارائـه می‌دهـد.

- مفهـوم سـطح تحـول در سلسـله‌مراتب ورودی و درون‌گرایـی: میـزان تضعیـف، تغییـر یـا تـداوم الگوهـای سـنتی ورود، توالـی دسترسـی و محصوریـت فضایـی را نشـان می‌دهـد.

- مفهـوم نـوع تغییـر در عرصه‌هـای جنسـیتی و حریـم: چگونگـی دگرگونـی در تفکیـک یا پیوسـتگی فضاهـای زنانـه و مردانـه و تغییـرات مفهـوم حریـم خصوصـی را تحلیـل می‌کنـد.

جدول ۵. مقایسه تطبیقی تحولات سلسله‌مراتب ورودی، میزان درون‌گرایی، عرصه‌های جنسیتی و حریم در خانه‌های منتخب شهرها و مناطق مورد مطالعه. ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۵.

شهر	سطح تحول در سلسله‌مراتب ورودی و درون‌گرایی	نوع تغییر در عرصه‌های جنسیتی و حریم	شرح
گرگان	**گذار از درون‌گرایی سنتی** تداوم روند درون‌گرایی خانه‌های قاجاری تا اواخر دوره پهلوی اول؛ کنار گذاشته شدن کامل این الگو در ادامه تحول خانه	**کاهش تفکیک** میان برخی عرصه‌های اندرونی و بیرونی	کاهش روند درون‌گرایی خانه‌های قاجاری تا اواخر دوره پهلوی اول در برخی نمونه‌ها؛ ظهور الگوهای فضایی با درون‌گرایی کمتر.
گیلان	**کاهش شدید سلسله‌مراتب ورودی** ساده و غیررسمی‌شدن توالی ورودی؛ ادغام فضای مهمان با فضای خانواده	**سیالیت جنسیتی** کاهش حصارهای بصری؛ شکل‌گیری حریم مبتنی بر تعامل و ارتباط به جای تفکیک فضایی	حضور فعال زنان در فعالیت‌های معیشتی و اجتماعی؛ انعطاف بیشتر در روابط فضایی؛ کاهش نسبی تفکیک عرصه‌ها
خرم‌آباد	**دگرگونی کارکردی و اشتراک فضایی** حرکت ورودی و عرصه‌های خانه به سمت اشتراک جمعی؛ کاهش سلسله‌مراتب خشک و تفکیک‌شده قاجاری	**عرصه‌های اشتراکی و نیمه‌خصوصی** کاهش حصارهای فضایی؛ شکل‌گیری حریم افقی در ارتباط با همسایگان	اشتراک برخی فضاهای خصوصی و نیمه‌خصوصی خانه با همسایگان توسط زنان؛ شکل‌گیری عرصه‌های نیمه‌خصوصی و فضاهای زندگی جمعی در خانه‌های قاجاری خرم‌آباد
اردبیل	**تداوم قوی درون‌گرایی و محصوریت** استمرار محصوریت و سلسله‌مراتب سنتی ورودی؛ هشتی، دالان و حیاط اندرونی	**تفکیک کامل و عرصه زنانه مجزا** جدایی کامل عرصه زنانه؛ تأکید بر تفکیک فضایی	تأکید بیشتر بر مذهب، حجاب و حفظ حریم در خانواده‌ها؛ تداوم الگوهای فضایی محصورتر در نمونه‌های بررسی‌شده
تبریز	**تداوم نسبی توالی و چندگانگی ورودی** استمرار الگوی توالی ورودی و ورودی‌های چندگانه؛ تداوم توجه به حفظ حریم و آسایش زنان	**تداوم حریم‌های جنسیتی سنتی** تأمین آسایش زنان در چارچوب تفکیک فضایی؛ استمرار الگوهای سنتی حریم	تداوم نسبی سلسله‌مراتب ورودی و حفظ حریم در خانه‌های پهلوی اول تبریز؛ تحول سازمان فضایی با سرعت و الگویی متفاوت از برخی مناطق دیگر
بوشهر	**تفکیک عملکردی و جنسیتی ورودی‌ها** ورودی‌ها و مسیرهای مجزا برای زنان و مردان	**تفکیک‌فضایی‌عرصه‌های‌زنانه‌ومردانه** جدایی عرصه زنانه در محیط خصوصی خانه از عرصه مردانه در بخش‌های کار و پذیرایی	سازماندهی فضاها و مسیرهای مجزا برای زنان و مردان؛ تأکید بر حفظ حریم و آسایش زنان در نمونه‌های دوره قاجار بوشهر
مازندران	**درون‌گرایی کلاسیک قاجاری** سلسله‌مراتب کامل ورودی؛ تفکیک حیاط‌های اندرونی و بیرونی	**تفکیک کامل بر پایه محرمیت** تفکیک فضایی و جنسیتی با تأکید بر حفظ محرمیت	غلبه الگوی درون‌گرا و محصور؛ تفکیک میان فضاهای اندرونی و بیرونی در خانه‌های قاجاری
یزد	**تأخیر در تحول الگوی ورودی** تداوم سلسله‌مراتب ورودی و درون‌گرایی؛ استمرار الگوی سنتی حتی در دوره پهلوی اول	**تداوم نسبی محصوریت و تفکیک جنسیتی** استمرار الگوهای محصور و تفکیک‌شده جنسیتی؛ تغییر تدریجی در سازمان فضایی خانه	آشکارشدن دیرتر روند مدرنیزه‌شدن نسبت به شهرهایی مانند تهران؛ تداوم اهمیت محصوریت و حفظ حریم در سازمان فضایی خانه‌ها در دوره مورد بررسی

یافته‌های حاصل از ارزیابی دو مفهوم سطح تحول در سلسله‌مراتب ورودی و درون‌گرایی و نوع تغییر در عرصه‌های جنسیتی و حریم نشان می‌دهد که در فرایند گذار از دوره قاجار به پهلوی اول، دگرگونی در سلسله‌مراتب ورودی و میزان درون‌گرایی خانه‌ها در شهرها و مناطق مختلف، مسیر یکسانی نداشته است. این روند در نمونه‌های بررسی‌شده، از کاهش و ساده‌تر شدن نسبی برخی عناصر ورودی در گرگان تا تداوم سلسله‌مراتب سنتی در تبریز و آشکارشدن دیرتر تغییرات در یزد، تفاوت داشته است. افزون بر این، دگرگونی در عرصه‌های جنسیتی و حریم نیز الگوهای متنوعی را نشان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که در برخی نمونه‌های گرگان و گیلان، انعطاف بیشتری میان عرصه‌ها مشاهده می‌شود، درحالی‌که در نمونه‌های

اردبیل و مازندران، تفکیک فضایی و تأکید بر حفظ حریم تداوم بیشتری داشته است. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که تحولات نقش و جایگاه اجتماعی و شیوه زندگی زنان در سازماندهی فضایی خانه‌ها بازتاب یافته، اما این بازتاب در تعامل با عواملی مانند میزان مشارکت اقتصادی، باورها و هنجارهای مذهبی، طبقه اجتماعی، اقلیم، فناوری و روندهای نوسازی شکل‌گرفته است که حاکی از وجود رابطه‌ای تفسیری و چندعاملی میان جایگاه و شیوه زندگی زنان و تغییرات سازمان فضایی خانه‌ها است.

درنهایت، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با تمرکز بر مطالعه میدانی خانه‌های حفظ‌شده یا مرمت‌شده، گفت‌وگو با ساکنان و تحلیل جامعه‌شناختی نقش و فعالیت‌های زنان، رابطهٔ میان تحولات اجتماعی و تغییرات کالبدی را بادقت بیشتری بررسی کنند. همچنین، به‌کارگیری روش‌های دیجیتال، ازجمله شبیه‌سازی سه‌بعدی، می‌تواند در بازسازی الگوهای رفتاری و بررسی نحوهٔ تعامل زنان با فضا مؤثر باشد.

محدودیت‌های پژوهش

مهم‌ترین محدودیت پژوهش حاضر، محدود بودن نمونه‌های مستند به خانه‌های اعیانی، رجال و طبقات متمکن است. از خانه‌های متعلق‌به طبقات عام در دوره موردمطالعه، مدارک معماری و اطلاعات تاریخی محدودتری دردسترس است؛ بنابراین، یافته‌های پژوهش عمدتاً وضعیت گروه‌های متمکن و نمونه‌های معماری باقی‌مانده از آنان را بازتاب می‌دهد و نمی‌توان آن‌ها را بدون بررسی شواهد بیشتر به خانه‌های سایر طبقات اجتماعی تعمیم داد.

محدودیت دیگر، ناهمگونی میزان و کیفیت اسناد موجود درباره شهرها و مناطق مختلف است. برای برخی شهرها، اطلاعات نسبتاً دقیق‌تری درباره تاریخ بنا، سازمان فضایی و شیوه زندگی ساکنان وجود دارد، درحالی‌که درباره برخی مناطق، داده‌ها محدودتر یا عمدتاً مبتنی بر مطالعات منتشرشده و منابع ثانویه است. این تفاوت در مستندسازی، امکان مقایسهٔ کاملاً متقارن میان همه نمونه‌ها را کاهش می‌دهد.

همچنین، تحولات معماری در شهرهای مختلف در یک زمان و با سرعت یکسان رخ نداده‌اند. ازاین‌رو، مقایسهٔ نمونه‌ها بر اساس دوره‌های کلی قاجار و پهلوی اول، لزوماً به معنای هم‌زمانی دقیق تغییرات در همه مناطق نیست و نتایج باید باتوجه‌به تاریخ و شرایط خاص هر نمونه تفسیر شود.

ازسوی‌دیگر، روش تاریخی-تفسیری و اتکای پژوهش به اسناد، مطالعات معماری و پلان‌های منتشرشده، امکان دسترسی مستقیم به تجربه زیسته زنان و مشاهده نحوهٔ استفاده واقعی آنان از فضا را محدود می‌کند؛ بنابراین، برخی ارتباط‌های مطرح‌شده میان شیوه زندگی زنان و سازماندهی فضایی خانه‌ها در حد تفسیر مبتنی بر شواهد موجود باقی می‌ماند و اثبات رابطهٔ علّی مستقیم میان این متغیرها نیازمند پژوهش‌های میدانی، جامعه‌شناختی و تطبیقی گسترده‌تر است.

منابع

آکوچکیان، زهرا؛ یزدان‌فر، سیدعباس و صحراگرد منفرد، ندا سادات. (۱۴۰۲). سیر تطور سازماندهی فضایی مسکن براساس جایگاه اجتماعی زنان (قیاس تطبیقی مسکن ایرانی و اروپایی). باغ نظر، ۲۰(۱۲۴)، ۸۲-۶۷. https://doi.org/10.22034/bagh.2023.374906.5303

ارمغان، مریم؛ سلطان‌زاده، حسین و ایرانی بهبهانی، هما. (۱۳۹۴). بازتعریفِ نقشِ زن در خانواده و تأثیر آن بر تزییناتِ نقاشی و ساختارِ خانه‌های اعیانی تهران در دورهٔ قاجار. باغ نظر، ۱۲(۳۴)، ۲۴-۱۱.

امیرزاده دانا، الناز و ارمغان، مریم. (۱۴۰۲). بازنمایی فضای شهر و معماری در خاطرات زنان قاجار. پژوهش‌نامه زنان، ۱۴(۴۵)، ۲۷-۱. https://www.doi.org/10.30465/ws.2024.42785.3666

بیتی، حامد؛ آریان، جاوید و آقازاده، داود. (۱۴۰۲). بازتاب تغییر ذهنیت عامه نسبت به زن در سازمان فضایی مسکنِ معاصر. پژوهش‌نامه زنان، **۱۴**(۴۴)، ۱۹-۶۸. https://www.doi.org/10.30465/ws.2023.43630.3739

پروردی‌نژاد، سمیرا؛ حمزه نژاد، مهدی؛ دهقان، نرگس و کیان ارثی، منصوره. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی تأثیر فرهنگ و اقلیم در شکل‌گیری خانه‌های قاجاریه دو بوم فرهنگ شیراز و کاشان. اندیشه معماری، **۵**(۱۰)، ۸۲-۲۰۱. https://dx.doi.org/10.30479/at.2020.10953.1230

پیرنیا، محمدکریم؛ و معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۷). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: گلجام

ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۹۵). زن و تحول گفتمان از خلال نشریه های زنان (از مشروطه تا پهلوی). تاریخ اسلام ایران، **۳۰**(۱۲۰)، ۹۲-۶۹.

تولایی، فاطمه. (۱۳۹۴). طراحی داخلی سرای سالمندان در خانه پروفسور عدل. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری و شهرسازی. دانشگاه هنر.

حاتمی، فرشاد؛ منصوری، بهروز؛ مختاباد امرئی، سیدمصطفی و زارع، لیلا. (۱۴۰۲). بررسی سیر تحول چیدمان فضا در خانه‌های دورهٔ قاجار و پهلوی اول (مطالعهٔ موردی: شهر تهران). مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، **۲**(۴)، **۵۲-۳۱**. https://doi.org/10.22133/isia.2024.418626.1060

حاجی‌قاسمی،کامبیز. (۱۳۷۵). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر اول: خانه‌های کاشان. مترجم: کلود کرباسی. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات و انتشارات روزنه.

حاجی‌قاسمی،کامبیز. (۱۳۷۷). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر چهارم: خانه‌های اصفهان. مترجم: کلود کرباسی. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات و انتشارات روزنه.

حاجی‌قاسمی،کامبیز. (۱۳۸۳). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر چهاردهم: خانه‌های یزد. مترجم: کلود کرباسی. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات و انتشارات روزنه.

حق‌جو، امیر؛ سلطانزاده، حسین؛ تهرانی، فرهاد و آیوازیان، سیمون. (۱۳۹۷). سیر تحول اندام های اصلی خانه‌های تبریز از دوره قاجار تا اواخر دوره پهلوی دوم. صفه، **۲۹**(۳)، ۱۴۰-۱۲۱. https://doi.org/10.29252/soffeh.29.3.121

رفعتی‌پناه مهرآبادی، مهدی. (۱۴۰۲). زن ایده‌آل ازمنظر نشریهٔ شکوفه (بررسی مقایسه‌ای نقش زنان در دوران پیشامشروطه و پس از آن). تاریخ ایران، **۲**(۳۵)، ۶۸-۴۵. https://www.doi.org/10.48308/irhj.2024.104260

شیانی، ملیحه و زارع، حنان. (۱۴۰۱). زن و توسعه: وضعیت زنانِ ایران در دوره قاجار، پهلوی اول و دوم. مطالعات جامعه شناختی (نامه علوم اجتماعی سابق)، **۲۹**(۲)، ۷۸-۴۹. https://doi.org/10.22059/jsr.2023.91519

شیخ‌اکبری، نوشین؛ سهیلی، مال‌الدین و ارمغان، مریم. (۱۴۰۰). تثیر سبک زندگی نوگرا بر چگونگی محرمیت در خانه‌های برونگرای دوره پهلوی اول، شهر تهران. معماری و شهرسازی آرمان شهر، **۱۴**(۳۷)، ۹۸-۷۹. https://doi.org/10.22034/aaud.2019.187439.1893

صالحی‌نیا، مجید و رجبعلی، حسن. (۱۴۰۳). تراديسی معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان از دوره قاجاریه به پهلوی اول. مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، **۵۶**(۵۶)، ۴۵-۲۱.

طوفان، سحر. (۱۳۹۰). بررسی رابطه مفهوم حریم زنانه با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران. زن و مطالعات خانواده، **۵**(۱۴)، ۱۴۲-۱۱۹.

عاملی رضایی، مریم؛ مهرآیین، مصطفی؛ ایشانی، طاهره و افکار امیریون، پریسا. (۱۴۰۰). تحلیل گفتمان خاطرات زنان عصر مشروطه و پهلوی. ادبیات پارسی معاصر، **۱۱**(۲)، ۷۲-۴۱.

علی‌اکبری، پریا؛ عزیزی، شادی و دهباشی شریف، مزین. (۱۴۰۲). سیر تحول فضاهای میانی در خانه‌های عصر قاجار و پهلوی اول برمبنای تغییرات ارزشی. معماری و شهرسازی ایران، ۶ (۱۱)، ۳۶۵-۳۴۵. https://doi.org/10.30475/isau.2023.324828.1851

کاکایی، فاطمه و مضطرزاده، حامد. (۱۴۰۰). تبیین سیر تحول درون‌گرایی در ساختار ورودی خانه‌های ایران در دوره قاجار و دوره پهلوی اول (مطالعه‌موردی:

شـهر شـیراز). معمـاری اقلیـم گـرم و خشـک، **۹**(۱۳)، ۱۷۵-۱۹٤. https://doi.org/10.29252/ahdc.2021.15612.1462

کامی‌شـیرازی، سیده‌مهسـا؛ سـلطان‌زاده، حسـین و حبیـب، فـرح. (۱۳۹۷). تأثیـر سـبک زندگـی در سـازمان فضایـی معمـاری مسـکونی در ایـران (نمونـه مـورد مطالعـه: آشـپزخانه حدفاصـل سـال‌های ۱۳۰٤ تـا ۱۳۵۷ هـ.ش). پژوهش‌نامـه زنـان، **۹**(۲٤)، ۷۰-۳۳.

کریـم‌زاده، سـحر؛ پاکدل‌فـرد، محمدرضـا؛ مطیعـی، بابـک و درسـخوان، رسـول. (۱٤۰۳). واکاوی تأثیـر سـبک زندگـی بـر سـازمان فضایـی خانه‌هـای معاصـر ایـران (نمونـهٔ مـوردی: فضـای نشـیمن در خانه‌هـای دورهٔ پهلـوی ارومیـه). بـاغ نظـر، **۲۱**(۱٤۰)، ۷۸-٦۱. https://doi.org/10.22034/bagh.2024.466500.5632

کوتـی، جواهـر؛ صابرنـژاد، ژالـه و متیـن، مهـرداد. (۱٤۰۲). اسـتفاده از روش چیدمـان فضـا در سلسـله‌مراتب ورودی خانه‌هـای تهـران اواخـر قاجـار و پهلـوی اول بـا تأکید برمحرمیـت. بـاغ نظـر، **۲۰**(۱۲۳)، ٤۲-۳۱. https://doi.org/10.22034/bagh.2023.352847.5232

کوتـی، جواهـر؛ صابرنـژاد، ژالـه و متیـن، مهـرداد. (۱٤۰۳). بررسـی سـاختار فضایـی خانه‌هـای تهـران اواخـر قاجـار و پهلـوی اول بـا معیارهـای الگـوی خانـهٔ ایرانـی بـا تکیـه بـر سلسـله‌مراتب دسترسـی. بـاغ نظـر، **۲۱**(۱۳۳)، ٥٦-٤۳. https://doi.org/10.22034/bagh.2024.403828.5404

محمـدزاده، سـودابه؛ سـلطان‌زاده، حسـین و دبـاغ، امیرمسـعود. (۱٤۰۰). تاثیـر خصوصیـات فرهنگـی بـر چگونگـی اسـتقرار مطبـخ در خانه‌هـای قاجـاری خرم‌آبـاد و اردبیـل. مطالعـات هنـر اسـلامی، **۱۸**(٤٤)، ٤٦۱-٤٤٥.

محمـدزاده، سـودابه؛ سـلطان‌زاده، حسـین و دبـاغ، امیرمسـعود. (۱٤۰۱). بازتـاب جنسـیت و سـبک زندگـی در خانه‌هـای دوره قاجـار اردبیـل. مطالعـات هنـر اسـلامی، **۱۹**(٤۷)، ٥٤٥-٥۲٤.

محمـدزاده، سـودابه؛ سـلطان زاده، حسـین؛ و دبـاغ، امیرمسـعود. (۱٤۰۲). تبییـن نقـش جنسـیت و فرهنـگ معیشـتی در سـاختار شـکل گیـری پـلان هـای خانه‌هـای قاجـاری (نمونـه مـوردی خانه‌هـای قاجـاری خـرم آبـاد). مطالعـات هنـر اسـلامی، **۲۰**(۵۰)، ٦۹۹-٦۸۵.

مهـری، سـودابه؛ سـهیلی، جمـال الدیـن و ذبیحـی، حسـین. (۱٤۰۰). تاثیـر سـبک زندگـی بـر تفکیـک عرصـه هـای عمومـی از عرصـه هـای خصوصـی مورداسـتفاده زنان در خانه‌هـای اشـرافی قاجـار در مازنـدران. پژوهش‌نامـه زنـان، **۱۲**(۳۸)، ۲۹۵-۲٦۱.

نجاریـان، همـا. (۱۳۹٤). نقـش و جایـگاه زن در معمـاری ایرانـی (بـا نـگاه ویـژه بـه معمـاری خانـه در دوره قاجـار) نمونه‌هـای مـوردی: خانه‌هـای شـهر کاشـان. پایان‌نامـه کارشناسـی ارشـد. گـروه هنـر و معمـاری. دانشـکده هنـر و معماری.دانشـگاه آزاد اسـلامی واحـد تهران مرکـزی.

ورمقانـی، حسـنا؛ سـلطان‌زاده، حسـین و دهباشـی شـریف، مزیـن. (۱۳۹٤). رابطـهٔ جنسـیت و فضـا در عرصه‌هـای خصوصـی و عمومـی دورهٔ قاجـار. بـاغ نظـر، **۱۲**(۳۷)، ٤۰-۲۹.

ورمقانـی، حسـنا و سـلطان‌زاده، حسـین. (۱۳۹۷). نقـش جنسـیت و فرهنـگ معیشـتی در شـکل‌گیری خانـه (مقایسـه خانه‌هـای قاجـاری گیـلان و بوشـهر). معمـاری و شهرسـازی آرمـان شـهر، **۱۱**(۲۳)، ۱۳٤-۱۲۳.

هادی‌پـور مـرادی، مـژگان؛ نـاری قمـی، مسـعود؛ رهـروی پـوده، سـاناز و قاسـمی سـیچانی، مریـم. (۱٤۰۲). تأثیـرات شـیوهٔ زندگـی زنـان قـوم لـر بـر تعریـف عرصه‌هـای خصوصـی و جمعـی در خانه‌هـای تاریخـی - قاجـاری خرم‌آبـاد. مطالعـات معمـاری ایـران، **۱۲**(۲٤)، ۷۷-۱۰۷. https://doi.org/10.22052/jias.2024.253044.1208

یزدان‌فـر، عبـاس و فاریابـی، فهیـم. (۱۳۹۹). تاثیـر شـیوه زندگـی بـر سـازمان فضایـی خانـه (مطالعـه موردی:شهرسـتان کرمـان). معمـاری اقلیـم گـرم و خشـک، **۸**(۱۲)، ۲۲۱-۱۹۷. https://doi.org/10.29252/ahdc.2021.14049.1352

Borden, Iain; Penner, Barbara; & Rendell, Jane (eds.). (2002). *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*. Routledge.

Formolly, Aimal & Saraei, Mohammad Hossain. (2024). Socio-cultural transformations in modernity and household patterns: a study on local traditions housing and the impact and evolution of vernacular architecture in Yazd, Iran. *City, Territory and Architecture*, **11**(1), 15. https://doi.org/10.1186/s40410-024-00236-6

Gender Inclusivity in Domestic Space: A Case Study of Chettinad Vernacular Architecture. *Sustainability,* **15**(4), 3643. https://doi.org/10.3390/su15043643

Sadoughianzadeh, Minoosh. (2013). Gender Structure and Spatial Organization: Iranian Traditional Spaces. *Sage Open,* **3**(4). https://doi.org/10.1177/2158244013511258

Kakad, Krishna. (2000). Gender, Culture, and Architecture in Ahmedabad and Berlin. Gender, *Technology and Development,* **4**(2), 201-223. https://doi.org/10.1177/097185240000400202

Lakshmanan, Ramalakshmi; Anbu, Madhumathi; & Noguchi, Masa. (2023). Analysis of Design Agents for Mediation of